

מפתח השאלות והתשובות — המפתח ההיסטורי

(שו"ת הריטב"א ; שו"ת זכרון יהודה)

מאת

ד"ר י' בזק *

בשנת תשכ"ה (1965) פרסם המכון לחקר המשפט העברי את המפתח לשו"ת הרא"ש (ר' אשר בן יחיאל). המפתח היה מורכב משלושה חלקים: חלק אחד אשר כלל מפתח לכל הנושאים המשפטיים הנידונים בתשובות הרא"ש, חלק שני הכלל מפתח המקורות שנוכרו בתשובות הרא"ש והחלק השלישי כלל ענינים היסטוריים-משפטיים מתשובות הרא"ש.

כעת מונח לפנינו מפתח היסטורי לתשובות הריטב"א (ר' יום טוב בן ר' אברהם אלאשבילי, 374 ע') ולתשובות ר' יהודה בן הרא"ש (שו"ת זכרון יהודה, 306 ע'), שיצא לאור בכרך אחד בסדרת פרסומי המכון לחקר המשפט העברי. במבוא מציין העורך, כי לאחר שיצא לאור ספר המפתח לתשובות הרא"ש הגיעו אנשי המכון למסקנה כי מן הראוי שלא להצטמצם במפתח היסטורי-משפטי כדרך שנעשה הדבר לגבי תשובות הרא"ש, ומוטב להרחיב את המפתח ההיסטורי כך שיכלול את כל החומר ההיסטורי המצוי בספרות השו"ת. התוכנית היא להוציא לאור בנפרד לכל אחד מספרי השו"ת את המפתח ההיסטורי ואילו המפתח המשפטי ומפתח המקורות יצאו לאור במספר כרכים בצורה משולבת אשר תכלול את כל החומר שבקובצי השו"ת של ספרד וצפון אפריקה, מהמאה האחת עשרה ועד המאה החמש עשרה (מדובר בכעשרת אלפים תשובות). העורך מבטיח, כי בזמן הקרוב יפורסמו מפתחות אלה (המפתח המשפטי ומפתח המקורות) במספר כרכים בזה אחר זה.

הספר שלפנינו כולל איפוא את המפתח ההיסטורי בלבד ולא את המפתח המשפטי. שיטת העבודה בקשר להכנת המפתח ההיסטורי היתה כזאת: תחילה הוכן המפתח למיון החומר ההיסטורי בשנים עשר פרקים² כשכל פרק מתחלק לסעיפי משנה (ע' 307-318). בהתאם לרשימה זאת עברו החוקרים על כל התשובות של שני המשיבים, הריטב"א

* שופט בית-המשפט המחוזי בירושלים.

1 מפתח השאלות והתשובות, המפתח ההיסטורי (בהכנת הכרך השתתפו פרופ' מ. אלו, עורך; אברהם גרוסמן, הכנת המפתח לשו"ת זכרון יהודה; מר שמעון שטובר, הכנת המפתח לשו"ת הריטב"א). פרסומי המכון לחקר המשפט העברי מס' 3 (ירושלים תשל"ג). ההפצה בידי הוצאת ראובן מס, ירושלים.

2 אלו הן הפרקים: פרק ראשון — מעמדם המדיני, המשפטי והחברתי של היהודים; פרק שני — קהל; פרק שלישי — ישוב והגירה; פרק רביעי — ארץ ישראל; פרק חמישי — הווי ואורח חיים; פרק שישי — כלכלה; פרק שביעי — ידיעות מתחום הטבע; פרק שמיני — ידיעות מתחום הריאליה; פרק תשיעי — תורה, השכלה, מדע ואמנות; פרק עשירי — אמנות

ור' יהודה בן הרא"ש, והכינו את המפתח ההיסטורי שלפנינו. המפתח אינו ציון למראי המקום בלבד אלא הובאו בו ציטוטי הדברים, לעיתים בשלמותם לעיתים בחלקם, מתוך השאלות ותשובות. בדרך זאת יכול המעיין לעמוד מיד על מהות הענין הנדון באותו קטע ובאיו מידה יש לו שייכות לנושא המעניין אותו. היינו ממליצים בכל לב לבקוט בשיטה זו, שיתרונותיה גלויים לעין, גם במפתח המשפטי.

התוצאה היא מאלפת מאוד. כידוע נוצרה ספרות השאלות והתשובות על רקע בעיות מעשיות בחיי הפרט או בחיי הקהילה היהודית, שתבעו הכרעה הלכתית-דתית או הלכתית-משפטית. הלכך מכילות השאלות, וכן התשובות, חומר היסטורי רב חשיבות בכל ענפי הפעילות הרוחנית, החברתית והכלכלית שמאותה עת. מאחר שהחומר מפוזר על פני שאלות ותשובות מרובות, לפעמים ארוכות ומסובכות, הגישה אל החומר ההיסטורי המשוקע בספרים אלה קשה ומייגעת עד מאוד. המפתח ההיסטורי שלפנינו, שבהכנתו הושקע עמל רב, פותח איפוא שערים נעולים לאוצר היסטורי בלום ורב ערך ובדאי ישמש ככלי עזר להרבה חוקרים ותלמידים.

המפתח כולל גם חומר רב המעניין את המשפטן. על משחקי קוביא למשל, נמצא תשובה מאת הריטב"א בה מסופר על "נשים שבעליהן משחקים בקוביא ומאבדים ממונם" (קכב), ותשובה אחרת בה מסופר על אדם, שבמשחקי קוביא הימר על מלבושיו "ונשאר ערום בבתי צחקנים כמה וכמה פעמים" (קמט). בתשובות "זכרון יהודה" נמצא באותו נושא חומן על חזן שנשבע שלא לעסוק במשחקי קוביא (פו).

חומר מעניין נמצא, למשל, גם על דרכי ענישה שהיו נוהגים בימי משיבים אלה ועל עקרונות הענישה שלפיהם הם פעלו. בתשובות הריטב"א מסופר על עונשי גירוש, עונש מוות, קטיעת איברים, נידוי, גילוח שער הראש והזקן, מלקות ("וילקו אותם מלקות הרבה לפי אומד בית דין, לפחות ד' מלקות לכל אחד ואחד מהם, ערומים ברחוב המבצר הנ"ו" (קנט), מאסר כאמצעי כפייה (לא כעונש!) וקנסות (ע' 91-96). אף בתשובות "זכרון יהודה" נמצא חומר על עונש מוות, קטיעת איברים, מלקות, מאסר, גלות, קנסות ונדוי (ע' 73-78). דוגמאות אלה יספיקו כדי להמחיש את התועלת המרובה שניתן להפיק מן המפתח ההיסטורי ויש איפוא לברך על מפעל זה, הנותן כלי עזר יעיל ביותר לחוקר של דברי ימי ישראל.

מאליה נשאלת השאלה, מה למפתח היסטורי ולמכון לחקר המשפט העברי? נביא את תשובתו של העורך לשאלה זו: "שני טעמים לדבר, מבחינת המחקר המשפטי ומבחינת הענין ההיסטורי. מבחינת המחקר המשפטי, כמעט ואין לך ענין שמקובל לכלול בתחום ההיסטורי שאינו משפיע על הדיון והפתרון של נושא משפטי-הלכתי או מושפע ממנו והרי אין הדבר צריך לפנינו שענינים כגון יחסי היהודים עם הנוכרים בתחום הכלכלה והחברה, מעמדם וטיבם של מוסדות הקהילה ודרכי הנהגתה והמבנה החברתי כיוצא באלה — שידיעתם של כל אלה ענין ישיר להם להבנה נכונה של הנושא המשפטי והתפתחותו המיוחדת במרכז זה או אחר. ובדאי שחוקר דברי הימים יתפרנס פרנסה מרובה וגדולה מהחומר שבכל תחומי ההיסטוריה המשוקע באוצר הבלום של ספרות השאלות והתשובות" (מבוא, ע' י"ב).

ודעות; פרק אחד עשר — נספח; פרק שנים עשר — היסטוריה כללית (חומר שלא נכלל במדורים קודמים).

אין אנו באים לחלוק על אמיתותם של נימוקים אלה. גם משפטן שיבוא לחקור פסקי דין אנגליים מהמאה החמש עשרה חייב להכיר את המציאות ההיסטורית של אותה עת, המצב המדיני והחברתי, מבנה השלטון, הווי ואורח חיים, נושאים כלכליים ותרבותיים. כל אלה יכולים כמובן לתרום הרבה גם לחוקר המשפטן מכל אומה ולשון, ואולם עם כל זאת יש להבחין בין הנושא העיקרי, שהוא עניינו היסודי של החוקר המשפטן, ובין נושאים עקיפים שחשיבותם לו היא משנית בלבד, אף כי היא עיקרית וחשובה להיסטוריון.

נראה לנו, כי על אף החשיבות המרובה של המפתח ההיסטורי חייב מכון מדעי לפעול לפי סדר עדיפויות המוכתב קודם כל לפי הצרכים הישירים של הענף המדעי שאותו הוא משרת. העדיפות הראשונה במעלה לגבי מכון לחקר המשפט העברי צריכה היתה להינתן לנושאים המשפטיים ורק בשלב שני היתה מקום להדיר לצד ההיסטורי, (וזאת בלא להמעיט בחשיבות החומר ההיסטורי למחקר המשפטי).

ואולם, האמת ניתנה להאמר, כי גם במתכונתו הקיימת ניתן המפתח לשימושו היסודי של המשפטן לא רק לשימושו של ההיסטוריון. כבר הזכרנו למעלה את הנושא של דרכי ענישה, נזכיר עוד כמה מן הנושאים המשפטיים שהובאו במפתח: משפט פלילי, סדרי הקהילה ומוסדותיה, דיני משפחה וירושה, סדרי הדין ודיני ראיות והוצאה לפועל, תקנות הקהל, הלואות, ריבית, משכונות (אגב בעבוד 173 (רי"ב"א) ובעמוד 149 (זכרון יהודה) מצוי סעיף "דוחק כלכלי ופשיטת רגל", ואולם בשני המקומות לא מדובר כלל על פשיטת רגל אלא על דוחק כלכלי בלבד והכותרת, איפוא, אינה הולמת), שטרות ועוד.

אכן, יש להודות בפה מלא, כי קל יותר לנצל מפתח לספרות השאלות והתשובות לשם מחקר היסטורי מאשר למטרות מחקר משפטי. הנימוק לכך הוא, כי למטרות המחקר ההיסטורי די, בדרך כלל, להבין את הקטע שבו מופיע החומר המעניין את החוקר, ולא תמיד הכרחי הדבר לרדת לעומק משמעות תוכנה של התשובה כולה. לא כן הדבר למטרות משפטיות. לעולם לא תספיק הבנת קטע בלבד, אלא יש לתדור להבנת מהלך הטיעון וההנמקה של התשובה כולה ולשם כך יש צורך במאמץ רב למי שאינו בקי ממש בתלמוד ובפוסקים. במקרים רבים מזכיר הרב המשיב ברמז בלבד סוגיא תלמודית שלמה מתוך הנחה, שהיתה מוצדקת בזמנה, כי החכם שהציג את השאלה בקי היטב בשני התלמודים ואין צורך לציין את מקומה המדויק של המובאה ואף אין צורך להביאה בשלמותה. המשיב מרבה גם להסתמך במטבעות לשון ארמיות שלא תמיד נהירות למשפטן בן ימינו, וקיים כמובן, גם הקושי של השימוש המרובה בראשי תיבות, שלפעמים קשה ביותר לפענחן³. התוצאה היא איפוא, כי בלא עמל רב אין המפתח ההיסטורי עשוי להועיל אלא לבקיאים בלבד, ואולם בני עלייה כאלה מועטים בזמננו, על כל פנים בין המשפטנים... הפתרון לבעיה זו יכול לבוא, כפי שהצבעתי במקום

3 בזמן הכנתו לדפוס של ספרי "משפט והלכה – מבחר תשובות" (יבנה תשל"א) נתקשיתי מאוד לפענח ראשי תיבות המופיעים מספר פעמים בשו"ת "זכרון יהודה" והם "בית הכנסת הי"ג". מתוך המפתח שלפנינו (ע' 45) עולה, כי מונח זה מופיע בשו"ת זכרון יהודה בחמש תשובות שונות. רק בקי וחריף כפרופ' שרגא אברמסון הי"ו הצליח לפענח לי ראשי תיבות אלה: בית הכנסת ה' ירחיב גבולו!

ספרים

אחר⁴, ע"י הוצאה לאור מחודשת של עיקר ספרי השאלות והתשובות עם פירוש ומראי מקומות לטכסטים המשפטיים שיקלו על המעיין את הבנת תוכן התשובות. אין ספק, כי החוקרים שהכינו את המפתחות לספרי השו"ת במסגרת המכון, נאלצו לפענח את תוכן התשובות, ויש איפוא לקוות כי החומר לפרוש מצוי בידיהם. כמדומים אנו, כי תפקיד זה הוא מן הראשונים במעלה לשם החייאתו של המשפט העברי בפי המשפטן המודרני.

4 י. בוק, "משפט והלכה – מבחר תשובות", יבנה תשל"א (ע' 15). ועיין גם מה שכתבתי בנושא זה בקובץ "המשפט העברי ומדינת ישראל" (מוסד הרב קוק, תשכ"ט) ע' 14.

ד"ר פנחס שיפמן: דת ומדינה בחקיקה

ילקוט חיקוקים ופסיקה בעריכת ז. ורהפטיג,
ח. חפץ וד. גלס, הוצאת משרד הדתות,
תשרי תשל"ד – אוקטובר 1973

המאבקים הפוליטיים על מעמד הדת במדינת ישראל ניטשים לא אחת בזירה המשפטית. בשעת קבלתו של חוק השנוי במחלוקת, יש שמתפצלים על נוסחה מעורפלת שבה רואה כל צד מהרהורי לב. אך בשעת בוא ההכרעה השיפוטית המפרשת את החוק הלכה למעשה, עלול הויכוח להתלקח מחדש ולחזור למוסדות הפוליטיים והתחקייתיים. מכאן שידיעת הבעיה המשפטית חיונית לא פעם להבנת המחלוקת הפוליטית ולמציאת הסדר לפתרונה החוקי. לראשונה נדונה הבעיה דיון מקיף בספרו של פרופ' מ' אלון¹, העוסק הן בתוכנה ומשמעותה של מה שכונה על ידו "החקיקה הדתית" והן בתועלתה המעשית לאור הפעלתה הלכה למעשה על ידי בתי המשפט. נסיון לאיסוף דברי החקיקה הנוגעים לעניני דת, מיונם וסידורם נעשה בקובץ מקורות² שהוצא על ידי פרופ' י' אנגלרד וחמנן פ' שלח לשימושם של תלמידי הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית.

הספר שלפנינו, "דת ומדינה בחקיקה", יצא ערב הבחירות לכנסת הנוכחית בהוצאת משרד הדתות. המגמה התעמולתית בו שקופה למדי כבר בדברי המבוא שו' ורהפטיג, שר הדתות לשעבר, הקדים לקובץ.

הקובץ מחולק לנושאים, כאשר בתחילת כל נושא באים דברי-רקע קצרים וכלליים, ולאחריהם דברי חקיקה ורשימת פסקי הדין הנוגעים לנושא. רשימת פסקי הדין היא סתמית ביותר וקשה להבין מטרת הבאתה, אלא אם כן הכוונה היתה לחסוך לקורא חיפוש במפתחות הפסיקה. מוטב היה אילו העורכים היו מביאים תמצית מהלכותיה של הפסיקה, או לכל הפחות מביאים בצד כל תקדים הגדרה כללית של הבעיה המשפטית שנדונה בו.

לצורך הבנת הבעיות המשפטיות, קשה להפיק תועלת מרובה מדברי הרקע המובאים בראש כל נושא. לא פעם מתלווה אליהם נימה פולמוסית או משאלות-לב פוליטיות. כדוגמא אפשר להביא את הדברים המובאים בנושא "מיהו יהודי" לגבי בעיית הגיור בחוק השבות (תיקון מס' 2), תשל"ל-1970:

"גשארית למעשה לאחר התיקון, רק בעיה אחת, והיא בעיית הגיור. החוק לא קבע כמפורש שהגיור צריך להיות גיור כהלכה. ברם מבחינה משפטית, סביר ביותר שפירוש המושג הוא אך ורק גיור כהלכה, כי רק ב"שולחן ערוך" מופיע מושג הגיור ופרטי מימוש. יש לציין שבית המשפט העליון... בשאלה

1 חקיקה דתית בחוקי מדינת ישראל ובפסיקה של בתי משפט ובתי הדין הרבניים, הוצאת הקיבוץ הדתי, שבת תשכ"ח. וראה על ספר זה רשימתי ב"דעות" גליון ל"ז (אביב תשכ"ט), עמ' 130 – 132.

2 "דת ומדינה – ספר מקורות של הוראות חוק", אקדמון תשל"ג.

הכרתם של ה"כושים העברים" כיהודים – אימץ את אמת המידה ההלכתית להגדרת 'מיהו יהודי' שנקבעה בחוק החדש. יש איפוא סיכוי סביר, כי הגישה ההלכתית לבעיית מיהו יהודי תתקבל בבית המשפט לכל אורך החזית, כולל בשאלת הגיור". (עמ' 154)

דברים אלו נכתבו ערב הבחירות לכנסת, כנראה כדי להרגיע ולהשקט קולות-מחאה כנגד החוק הקיים. אך האופטימיות בדבר הפרשנות העתידה שעורכי הקובץ נהנו ממנה באותה שעה חלפה כנראה לאחר הבחירות לכנסת, אחרת אין להבין את התביעה האולטימטיבית לתיקון החוק המושמעת בימים אלה בתוקף רב. מכל מקום, הראיה המובאת בקובץ לקבלת הגישה ההלכתית בשאלת הגיור היא דווקא ראייה לסתור. בפסק הדין, העוסק בשאלת הכרתם של ה"כושים העבריים" כיהודים, אנו מוצאים:

"...ההגדרה של 'יהודי' בחוק השבות, לפי לשונה, אינה קובעת צורה מיוחדת של גיור... " (מפי השופט ברנזון, בג"ץ 482/71, קלרק נ' שר הפנים, כ"ו (1) פד"י 113, 119).

מעניין כי במקום אחר בקובץ, מובעת דווקא דעה שונה לגבי מגמות הפירוש של בית המשפט העליון: "הנטיה הכללית... שמצאה ביטוייה בעיקר בפסיקת בית המשפט העליון... היא צמצום אחר צמצום של סמכויות בתי הדין הדתיים" (עמ' 285).

מן הבחינה הטכנית סובל הקובץ שלפנינו מליקויים לא מעטים. כך, למשל, דומה שתוכן הענינים המופיע בפתח הספר נערך ברשלנות. לדוגמא, בגוף הספר מופיע נושא בשם "דת ומדינה (ערכים)" (עמ' 151) המכיל סעיפים שונים וביניהם "מי הוא יהודי" (עמ' 153), אך בתוכן הענינים אין אנו מוצאים ציון כלשהו לנושאים אלו. בדומה לכך חסר ציון בתוכן הענינים לנושא "הרבנות המקומית" (עמ' 37), שאף כאן יכול הקורא לגלותו רק מתוך דפדוף בקובץ גופו. ליקויים מעין אלו הופכים להיות בגדר חסרון מכריע, כיון שתוכן הענינים הקצר והסתמי הוא המפתח היחיד המצוי בספר. אין בספר מפתח ענינים, רשימת דברי חקיקה, רשימת פסיקה ואפילו חסר פירוט בצידו של כל נושא ונושא בתוכן הענינים, אינה דברי חקיקה או סעיפים הוא מכיל.

החלוקה בין הנושאים השונים אינה מובנת וברורה, וכתוצאה מכך יש שאותו חיקוק עצמו חוזר ומופיע פעמים אחדות בנושאים שונים. כך, למשל, מובאים כל פעם מחדש סימנים מתוך דבר המלך במועצה (עמ' 43, 286, 325) ואין מסתפקים בהפניה מתאימה להבאה הקודמת.

גקוה שלקראת המהדורה הבאה של הקובץ נהנה מעריכתו המחודשת, וזאת כדי שהתועלת שהמעין יוכל להפיק ממנו תהיה רבה יותר.